

Småorglar för kapell, skolor och hem.

II.

Det må anses ovedersägligt, att de i föregående artikel¹⁾ behandlade instrumenttyperna icke äro fria från musikaliska brister, vilka i varje fall göra dem mindre lämpliga som ersättningsinstrument för piporgeln. För den, som är övertygad om värdet i de klangliga och musikaliska fakta, som äro förbundna med piporgeln, inställer sig därför osökt frågan: *behöver piporgeln ersättas?* Inledningsvis framhölls, att det ofta är framför allt tvänne åsikter, som föranleda ett jakande svar på denna fråga. Man menar, att en piporgel kräver ett betydligt, i de flesta fall obefintligt utrymme och att en dylik i förhållande till »en annan orgel» är alltför kostsam. Det kan vara skäl att närmare pröva dessa båda åsikter på deras sanningsvärde.

Föreställningen att en piporgel fordrar mycket utrymme, är icke förvånansvärd, i synnerhet icke om man t. ex. tänker på hur ofta lekmän (kyrkorådsledamöter o. a.) få lyssna till klagomål från orgelbyggare över de trånga orgelläktarna. Härmed vill icke sägas, att detta knotande icke i de allra flesta fall skulle vara mer än befogat. Det synnerligen rättmätiga kravet på tillräckligt utrymme för orgeln på kyrkläktaren har som bekant redan för flera år sedan fått livligt understöd från organistföreningens sida i officiella önskemål härom till vederbörande myndigheter. Men detta betyder icke — och det är detta, som nu skall understrykas — att den orgeltyp, som i denna artikel avhandlas, skulle kräva ett avsevärt utrymme. En piporgel kan nämligen placeras på en högst begränsad plats eller annorlunda uttryckt: piporgelns storlek och därmed dess utrymme kan i viss mån rättas efter de givna platsförhållandena. Denna tes kan synas mången skäligen enkel och framför allt självklar, men dess framförande här är berättigat därför att man icke med vederbörlig konsekvens tillämpat den i praktiken. Minimigränsen ligger nämligen betydligt lägre än vad man i allmänhet föreställer sig, när det gäller en »riktig» piporgel. Dock måste i så fall ett speciellt byggnadssätt tillämpas: en särskild småorgelform måste användas. En sådan liten piporgeltyp är ännu mycket sällsynt i vårt land, men är därför ingalunda en produkt av vår tid. Att den nu är så pass okänd, beror på att den tack vare den musikaliska smakens växlingar och därmed sammanhängande, ekonomiskt anstuckna företeelser på orgelbyggeriets område varit så gott som utdöd de senaste 100 åren. Dessförinnan — fram till omkr. 1850 — har »lillorgeln» en både intressant och lärorik, men för mången obekant eller föga känd historia. Då det i detta sammanhang kan ha sitt intresse, må där-

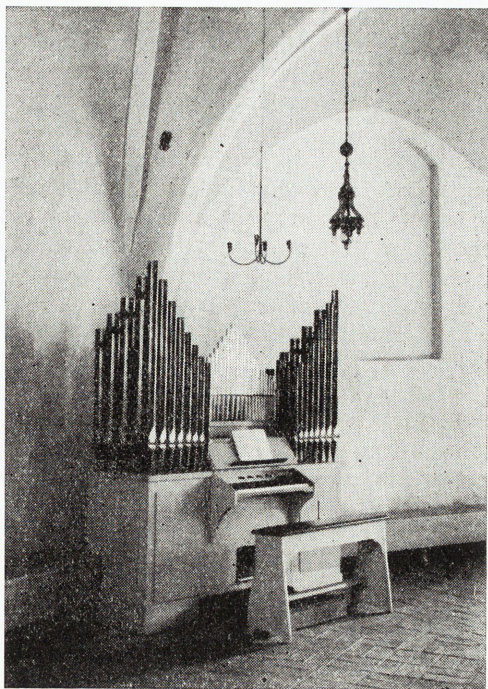
¹⁾ Denna tidskrift årg. 1939 no 4.

för här förtäljas något ur hävderna om de små orgeltypernas förflutna.

Man har att skilja mellan tre småorgeltyper: *regal*, *portativ* och *positiv*. Gränserna mellan de båda senare formerna äro ganska flytande, men skola dock i det följande så långt möjligt upprätthållas.

1. *Regal* kallades en helt liten orgel med uteslutande tungstämspipor. Den uppkom troligen vid mitten av 1400-talet och är den yngsta av dessa små typer. Till en början hade regalen endast en stämma — väl en 8'-d:o — men sedermera förekommo även regaler med två (8' och 4' eller 8' och 16') och tre (8', 16' och 4') stämmor. Regalen har endast en klaviatur med upp till 3 oktavers omfång. Bälverket, som består av två mångfaltiga bälgar skötes icke av den spelande. Piporna hade inga eller endast helt korta uppsatser (av knappt en tums längd). Tönen var därför, som Praetorius säger »gar zu schnarrhafftig». Instrumentet var genom sitt lilla format behändigt och lätt att transportera och dess utbredning och användning blev vidsträckt under 15- och 1600-talen. Praetorius säger, att regalen »kunde icke allenast i furstliga gemak vid taffeln och andra ärliga convivis (!) utan särskilt också i små och stora kyrkor nästan bättre än ett positiv (se nedan!) med lust åhöras och brukas.» Även på teatern och när man skulle göra musik i det fria var regalen bra att ha till hands. Också i kyrkan använde man sig, som Praetorius riktigt anger, av regalen. Att t. ex. Buxtehude värderade den som kyrkligt continuoinstrument, framgår av att han år 1678 förmådde sitt kyrkoråd att inköpa »ein doppelt sechzehnfüssiges Regal», d. v. s. en regal med en 8'- och en 16'-stämma. Den skulle användas icke på körläktaren utan »på orgeln» till befrämjande av helgdags- och »Abendmusiken» där. Vid sanglektionerna i dåtidens skolor brukades regalen som hjälpinstrument. Från bachtidens Leipzig veta vi, att Thomanerna, när de skulle sjunga utomhus, ofta medförde en skolan tillhörig regal. För att man icke ens på resor skulle behöva vara utan det populära instrumentet, konstruerades t. o. m. särskilda reseregaler. För förekomsten av regaler i svenska landsortskyrkor giver bl. a. Hülphers två belägg, båda från 1600-talet. Folkärna kyrka hade »et dubbelt Regal», som 1657 inköpts från Stockholm, och till Österåkers kyrka skänktes år 1672 en regal, som kostat 100 riksdaler och som ansågs så »rar», att man använde den endast på högtidsdagar. Med 1700-talets ingång börjar regalens levnadstid nalkas sitt slut. 1739 kan Mattheson uttrycka sin förvåning över och sitt ogillande av att »man ännu här och där brukar dessa snarrande, förtretliga verktyg». Som instrument för sämre värdshus levde den ännu kvar någon tid, innan den slutligen föll i fullständig glömska.

2. *Portativ* var, som namnet säger, en »bärbar» orgel. Under äldre tider voro alla orglar relativt små och strängt taget portativa och först på 1100-talet framträder portativet såsom en självstän-

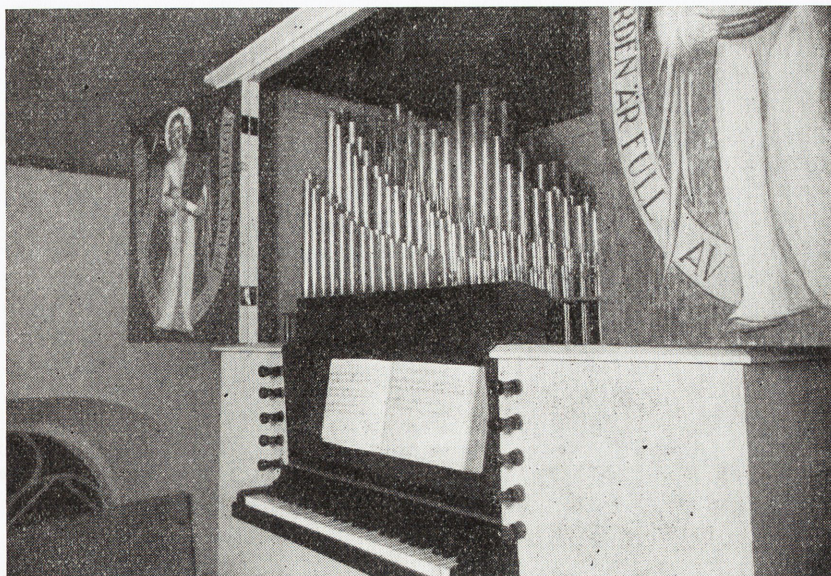
Avbildn. 1. Dansk positiv, byggt 1939 för
Båstads kyrka i Skåne.

Disposition: Gedakt 8'
Principal 4'

dig orgelform. Man kan skilja mellan två portativtyper: det egentliga portativet eller armorgeln, som den även kallas, och en större typ, som mera närmade sig positivet i storlek. Man hade av denna större form portativ, som stod på bordet (bordsorgel) och ännu större, som brukades vid processioner (processionsorgel) eller vid furstligas resor, då vederbörandes musikkapell, som i regel beledsagade på resan, ofta medförde en bärbar orgel. Sådana orglar buros av särskilda s. k. »orgeldragare». — Den lilla armorgeln, portativet i egentlig mening, är ur orgelhistorisk synpunkt den mera intressanta typen. Den hölls under spelet på den spelandes knä — eller bars i ett band om halsen. Högra handen spelade på den diminutiva klaviaturen och vänstra handen skötte den på instrumentets baksida anbringade lilla bälgen. Portativet hade mellan 6—24 labialpipor, alla öppna (Gedaktpipor synas aldrig ha förekommit i ett portativ). Den största pipan var högst 2' lång, vanligen kortare. Instrumentets lägsta ton låg alltså — i varje fall klangligt — mellan c^1 och f^1 . Det hade alltid endast *en*

stämma, men var ofta försedd med en eller flera s. k. bordunpipor, med vilka man kunde åstadkomma orgelpunkteffekter. Bordunpipan sattes i funktion med speciella inkopplingsanordningar. En annan högst intressant detalj var, att i de högst utvecklade portativen synes ha förekommit dubbla pipor för enharmoniska toner. Det fanns sålunda t. ex. en pipa för tonen *giss*, en annan för *ass*, en pipa för *diss* och en annan för *ess*. Genom mekaniska konstruktioner kunde allt efter tonarten man spelade i, den ena eller den andra av dessa enharmoniska pipor fås att ljuda. I de äldsta portativen hade *alla* piporna samma genomskärningsmensur d. v. s. modernt uttryckt: genomskärningsmensen var variabel. (Variabel därför att förhållandet mellan piplängd och pipvidd starkt varierade från pipa till pipa.) Detta medförde en changerande klangfärg. De lägsta piporna hade en mera stråkbetonad klang, de mellersta en principaltartad och de högsta piporna flöjtton. Längre fram användes ett mera konstant mensurförhållande, vilket medförde en likartad klangfärg över hela tonområdet.

Portativet blev icke som positivet ett kyrkans eller hemmets utan helt och hållet ett profant instrument. Sin största användning fick det särskilt under 13- och 1400-talen oerhört omtyckta portativet i friluftsmusiken, i dansmusiken och som instrument för dåtidens musikaliska »farande svenner»: »jongleurs» och vad de annat kallades. Även i Sverige brukades portativet. Om dylika är det med all säkerhet tal i skildringen från år 1374 av Katarinas ankomst till Linköping med moderns, den hel. Birgittas, kvarlevor: »Orgelarna stimmade i fagrade ljud, basuner, harpspel och allsköns lekareinstrument hördes på alla gator — — —» (Norlind: Svensk musikhistoria, sid. 38). Om portativets — eller *organetto* som det kallades i Italien — starka ställning i dåtidens musikkiv vittnar följande av fackmän såsom sannolikt betraktade förhållande: Då intet magasin fanns i portativet, utan spelluften gick direkt från bälgen in i den lilla luftlådan, tog spelluften följaktligen slut, när bälgen var helt sammanpressad. Spelet måste då avbrytas ett ögonblick för att den spelande skulle hinna att fylla bälgen med ny luft. Denna egendomlighet i portativets trakterande ger enligt musikhistorikerna förklaringen till den påfallande rikedom på pauser i ars nova-tidens italienska och franska musik. Dessa pauser skulle således vara »bälgfyllningspauser». Portativet skulle alltså t. o. m. ha övat inflytande på den samtida klavermusikstilen. Armorgeln var dels ett ensembleinstrument, som spelades tillsammans med andra dåtida sträng- och blåsinstrument i allehanda sammanställningar, dels var det, trots att dess konstruktion och ringa klaviaturomfång starkt begränsade dess konstnärliga möjligheter, ett klaverspelandens solistiska redskap att visa sin speltekniska såväl som sin improvisatoriska färdighet på. Om både 1300- och 1400-talets två största musikernamn på orgelkonstens område: italienaren *Francesco Landino* (ca. 1325—1397) och tysken *Conrad Paumann* (ca. 1410—1473) visste samtiden att berätta många och

Avbildn. 2. Svenskt positiv, byggt 1940 för Ivö kapell i Skåne.

Disposition: Gedakt 8'
 Principal 4'
 Rörlöjt 4'
 Flageolet 2'
 Larigot 1 1/8'

stora ord av beundran över deras mästerliga förmåga att traktera portativet. Om Landino göres t. ex. följande stämmingsfulla uttalande: »Lärjungarna räcka den blinde mästaren hans instrument. De spänt lyssnande åhörarna äro hänryekta över hans virtuosa spel och den ljuvliga klangen från portativet; fåglarna upphöra med sin sång för att lyssna till mästarens spel — — —» Som portativspelare äro både Landino och Pauman avbildade på sina gravmonument.

Vid begynnelsen av 1500-talet är portativets huvudsakliga roll utspelad.

3. *Positiv*. Positivet, den största av de historiska småorgelformerna, kan sägas ha varit fullt utbildat på 1300-talet. Ett orgelpositiv i klassisk mening är en miniatyrorgel, som vanligtvis icke är golv- eller väggfast, men som dock icke är avsedd att transporteras i samma bokstavliga mening som portativet eller regalen. Den har *en* manual och *ingen* pedal eller endast en bihängd sådan. Stämantalet varierar, men 6 à sju stämmor torde få anses vara ett maximum för det egentliga positivet. I äldsta tider hade denna form endast labiala stämmor, men tämligen snart — redan på 1400-talet — förekommo även tungstämmor. Dessa ha dock alltid räknats

till de mera umbärliga positivstämmorna och förefinnas som regel endast i större positiv.

Av labialstämmorna ha de täckta av praktiska skäl spelat en viktig roll. Fundamentstämman har så gott som alltid varit en Gedakt 8'. Ett säreget undantag synas de av den svenska orgelbyggaren Daniel Strähle förfärdigade positiven utgöra. Han använde nämligen i sina positiv, tydligen med en viss förkärlek, en »Qwintadehna» 8' som grundstämman. Ofta förekom vid sidan av den nästan obligatoriska Principal 4'- en »Flöjt» 4', som ofta har varit en Gedaktflöjt eller en täckt Blockflöjt. 2'-stämman var i de svenska positiven en Oktava och därutöver förekom dels en Qvinta antingen 3' eller 1½', dels, dock relativt sällan, en Oktava 1'. Som blandstämman stod i de mindre positiven en Scharf 3-kor., i de större en Mixtur 4-kor. Tungstämmor voro i de svenska positiven med mindre än sju stämmor sällsynta. Någon gång påträffar man i ett fem- eller sexstämmigt sådant en Regal 8'. Först i större positiv, som mera få räknas till den mindre kyrkorgeltypen, finner man vid sidan av den mycket vanliga Trumpet 8' någon gång en Vox humana (eller en Regal) eller en Trumpet 4' (i basen).

I utländska positiv förekomma även i små instrument en tungstämman, vanligen en Regal 4'. Likaså påträffas oftare Principal 2'.

Ifråga om dispositionsuppbyggnaden kan man följa samma utvecklingstendens som beträffande den stora kyrkoorgeln. På 1600-talet var den vanliga dispositionen: Gedakt 8', Flöjt 4' (eller Princ. 4'), Oktava 2' (eller Princ. 2') och Mixtur 3- eller 4-kor. På 1700-talet ersattes blandstämman med Oktava 1' och på 1800-talet var även denna försvunnen och i stället hade kommit antingen en Principal 8' eller en Salicional 8', som begynte på ostrukna c. Man märker tydligt den allt starkare orienteringen hän mot 8'-orgelns klangbild.

Positivets ernående en vidsträckt och långvarig popularitet. Dess »livstid» spänner över mer än tre århundraden. Det fick först och främst en stor användning i kyrklig musikpraxis. När den egentliga kyrkoorgeln utvecklats till en sådan storlek, att den icke längre utan utrymmesolägenhet kunde placeras i koret utan måste ställas på en särskild orgelläktare på norr- (eller senare även på västra) väggen, blev dess uppgift i gudstjänsten av en betydligt mera självständig art, vilket helt visst till icke ringa del måste ha berott på dess nu från koret isolerade belägenhet. Såsom ett den liturgiska kören understödjande instrument kunde den stora »skepp-orgeln» av praktiska skäl icke gagnas och här blev det orgelpositivets tillfälle att inrangeras som ett ständigt kyrkligt gudstjänstinstrument. Det fick således bliva den i koret eller i dess omedelbara närhet placerade körens instrument, som understödde densamma och vid behov övertog en eller annan stämman, som tillfälligtvis icke kunde utföras vocaliter. I alla större kyrkor förefanns därför alltsedan positivets »ingångstid» minst

två — i större kyrkor ofta flera — orgelinstrument: förutom en (eller flera) pedalorglar alltid minst ett positiv (körorgel).

Såsom kyrkligt instrument fick positivet sålunda en obestridligt stor betydelse, men under det att det här framför allt torde ha varit *praktiska liturgiska* skäl som talat för positivets upptagande i kyrkan, blev dess användning och betydelse för *hemmen*, de förnäma såväl som de enklare, av ännu större rent *musikalisk betydelse*. Som heminstrument var positivet synnerligen populärt under lång tid. Från de kungliga hoven och till den burgnare lantbefolkningen gick dess segertåg genom alla folklager. Ifrån det svenska hovet veta vi, att de musikaliska vasa-kungarna intresserade sig även för orgelpositivet. De höllo sig med egna orgelnister, som skulle spela till de kungligas förlustelse. Erik XIV lät till och med år 1558 skaffa sig ett positiv för högst egenhändigt bruk. Även under långt senare tider bevarade de kungliga vid svenska hovet ett stort intresse för orgeln och positivet. Ej sällan påträffar man hos Hülphers i hans orgelverksbok från 1700-talet uppgifter om »posetiiv», som skänkts till kyrkor eller slottskapell av kungliga eller furstliga personer. Ett talande vittnesbörd om positivets utbredning även bland allmogen och samtidigt om dess långvariga popularitet utgör det faktum, att i Schweiz i landskapet Toggenburg så sent som omkring 1850 fanns mer än 100 »Hausorgeln» i bruk. I en dansk musikinstrumentsamling bevaras flera exemplar av »stue-orgler», som haft sina hemvist i danska och skånska familjer ännu under förra århundradet.

Positivet blev även ett instrument för skolbruk och konkurrerade här så småningom ut regalen. Det instrument, som i tidernas fullbordan gav dödsstöten åt positivet icke blott som hemmets utan också som skolans instrument blev, betecknande nog, det under 1800-talets senare hälft uppfunna orgelharmoniet.

III.

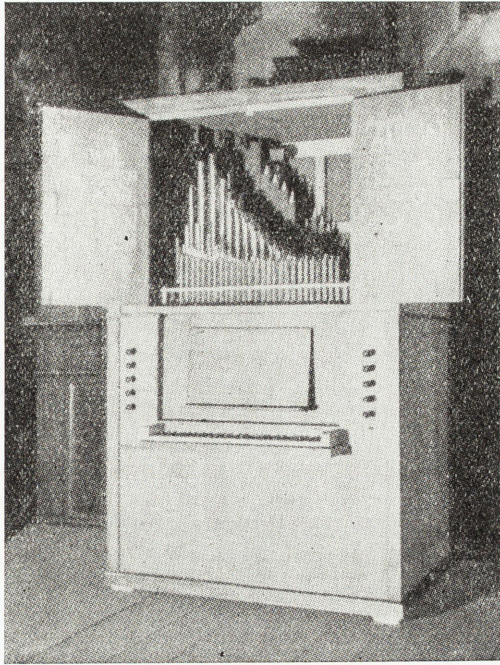
Första delen av denna artikel behandlade de från saklig synpunkt ovedersägliga musikaliska brister, som vidlåda de i vår tid traditionella ersättningsinstrumenten för piporgeln: (orgel-)harmoniet utan eller med pedal, hammond-instrumentet och transmissionsorgeln. I artikelns därpå följande del påvisades, att det i svunnen tid och även i vårt land förekommit flera olika typer av smärre piporglar, som under avsevärda tidrymder fyllt skiftande musikaliska uppgifter i olikartade miljöer, men som blivit obeaktade av senare tiders orgelbyggeri och nu äro på det hela taget obeaktade. Uppgiften i en avslutande del blir nu, att med ledning av vad som i det föregående framkommit, söka giva ett svar på den redan tidigare uppställda frågan: Behöver piporgeln ersättas? Med tanke på de lärdomar som orgelhistorien givit och vilka kortfattat berörts i föregående del, förefaller ett nekande svar ganska rimligt.

Men det är icke obefogat eller oförståeligt, ifall man ändock ställer sig något undrande, om dessa gångna tiders småorgeltyper ha mer än sitt historiska värde och frågar sig, om de verkligen förtjäna ett återupplivande i våra dagar. Med viss rätt kan t. ex. framhåvas, att om dessa småorglars musikaliska värde varit obestridligt, hade de väl icke kommit ur bruk. Härtill må dock genmälas, att småorglarnas tillbakagång hänger på det närmaste samman med den stora piporgelns allmänna utveckling. I samma mån som strävandena inom orgelbyggnadskonsten alltmera gingo ut på att göra orgeln expressiv genom en dynamisk överbetoning både ifråga om fortissimo och pianissimo, i samma mån måste förståelsen och intresset för de små orgelformerna försvinna, ty de lämpa sig minst av allt för en sådan förvanskande omvandling. Icke heller kvantitetsbetoningen, som trädde i stället för kvalitetsbetoningen, gynnade på minsta sätt småorglarna, som speciellt i detta avseende måste bli föremål för en nedlåtande ringaktning. Till vad dög en orgel på fattiga 5 stämmor, sedan man sett och hört (obs. ordningsföljden!) en 125- eller 200-stämmig jätteorgel? — I och med uppkomsten av de nya riktlinjerna för orgelbyggnadskonsten, vilka klarlade de orgelmässiga och kvalitativa principer, efter vilka orgelbyggeriet måste arbeta, försvann även disproportionen i uppskattningen av stor och liten orgel. Man lärde sig värdesätta en orgel icke efter storleken, efter antalet stämmor, utan efter i hur hög grad orgelmässiga principer lågo till grund för instrumentet. Den »pyramidala» dispositionsprincipen, som trätt i stället för den »prismatiska» (om jag så får kalla den gamla), har hjälpt oss, att riktigare värdera det lilla orgelinstrumentet i musikaliskt hänseende. Den klangliga omvärdering som nydaningsarbetet haft med sig, ställer piporgelklangen dessutom i ett avgjort förgrundsläge framför den träaktiga och i längden utsägligt prosaiska harmoniumtonen.

Av de historiska småorgelformerna har utan tvekan positivet de största förutsättningarna att kunna uppleva en renässans. Som en skapelse av vår tid kan räknas *kammarorgeln* (ej att förväxla med harmoniet!), som är en utvidgad positivform med självständig pedal och som även kan ha två manualer. Det medeltida portativet kan även tänkas få betydelse i nutiden och framtiden, men däremot förefaller det tills vidare mindre troligt, att regalen skulle kunna få någon större utbredning. Möjligen kunde den återupplivas som friluftsinstrument.

För orgelpositivet torde allttjämt den klassiska förebilden äga praktiskt värde. Till denna form hör således ingen pedal med självständiga stämmor utan på sin höjd en bihängd sådan, som ibland kan vara av spelpraktiskt värde, t. ex. för orgelpunkt. Ifråga om dispositionen äro tungstämmor att anse som mindre nödvändiga, vilket icke hindrar, att de kunna insättas även i små positiv, om man sätter värde på en sådan klangresurs. Den i svenska positiv relativt sällsynta delningen av samtliga stämmor i bas- och diskant-

Abbildn. 3. Tyskt positiv, byggt 1938 för Neurossgärter Kirche, Königsberg i Ostpreussen.

Disposition, se den i texten återgivna disp. till ett 5-stämmigt positiv!

hälfter bör *aldrig* saknas. Den berikar registreringsmöjligheterna i så väsentlig grad, att den måste anses oundgänglig. Det naturliga delningsstället är, med klaviaturbegynnelse på stora C, mellan ostrukna h och ettstrukna c. Även annan delning kan vara tänkbar, t. ex. $\frac{1}{2}$ tonsteg lägre. Det har sina givna fördelar med en elektrisk fläkt även i ett positiv, men vill man göra en ekonomisk besparing härvidlag, är givetvis sedvanlig pumpning eller s. k. harmoniumtrampning utan vidare möjlig och även om den senare ställer vissa krav på den spelande ifråga om behärskning av trampningstekniken, är den i allmänhet att föredraga, därför att den gör spelaren oberoende av annans hjälp vid spelning.

Den minsta musikaliskt tänkbara formen är ett positiv med två stämmor. Är musikinstrumentet avsett att användas i ett vanligt boningsrum med små utrymmen, kan den lägsta stämman vara en 4', t. ex. en Gedakt eller Gedaktflöjt 4'. Genom sin grundtonsbetonade och »fylliga» klang verkar den ingalunda skrikig eller »hög» utan, på liknande sätt som en blockflöjt, förefaller den ha »normal» tonhöjd. Som andra stämman placeras antingen ett Gems-

horn 2' eller en pärlande Sifflöjt 1'. Med delade stämmor erbjuder instrumentet följande klangmöjligheter:

1) Gedakt 4' loco, 2) Gedakt 4' 8va bassa (8'-klang), 3) Gemshorn 2' loco, 4) Gemshorn 2' 8va bassa (4'-klang), 5) Ged. 4' + Gemsh. 2', 6) d:o 8va bassa (8' + 4'-klang), 7) i disk.: Geed. 4' + Gsh. 2' (C.f.-reg.) i bas: Ged. 4' (ev. 8va bassa), 8) i disk.: Ged. 4', i bas: Ged. 4' + Gsh. 2' (C.f.) 9) i disk.: Ged. 4', i bas. Gemsh. 2' 8va bassa (för duo-spel).

Genom registerdelningen vinnes, som synes, ett maximum av klangmöjligheter. Det begränsade omfånget för den halverade stämman är en relativt ringa olägenhet i jämförelse med de väsentligt ökade stämkompositionerna.

Ett tvåstämmigt positiv för ett större rum fordrar en Gedakt 8' jämte Gemshorn 2' eller Principal 4'. Hur väl ett sådant litet instrument kan göra tjänst t. o. m. i en kyrka, giver det nya positivet (kororgeln) i Båstads kyrka (se avbildn. 1!) ett övertygande belägg för.

En trestämmig hemorgel har Paul Ott, Göttingen, disponerat med Regal 8', Gedakt 4' och Oktava 1'. Ett mindre koloristiskt betonat positiv för exempelvis ett kapell kan förses med Gedakt 8', Rörlöjt 4' och Oktava 2'. Som fjärde stämman kan sättas Cymbel 2-kor. För något större positiv återges tvänne dispositioner:

Med 5 stämmor

Gedakt 8' (trä)
Kvintaden 4'
Principal 2'
Blockflöjt 1'
Mixtur 2-kor.
(Se avbildn. 3!)

Med 6 stämmor

Gedakt 8'
Principal 4'
Täckt flöjt 4'
Oktava 2'
Scharf 3-kor.
Regal 8'

Med en *kammarorgel* i modern mening förstår man ett litet orgelverk med självständig pedal, således t. ex. ett positiv med egna pedallstämmor. Pedalen innehåller i regel endast en stämman, av utrymmesskäl vanligen en tungstämman av 8'- eller 16'-tonhöjd. Äger pedalen ytterligare en stämman, bör denna vara en c. f.-stämman, t. ex. Nachthorn 2' eller Kvintaden 2'. Fullständigare blir kammarorgeln först med två manualer. På ett dylikt instrument kan hela den klassiska och den nyaste orgellitteraturen utföras.

Disposition för en 5-stämmig kammarorgel:

<i>Manual I</i> (ell. II)	<i>Manual II</i> (ell. I)	<i>Pedal</i>
Gedakt 8'	Rörlöjt 4'	Rankett 16'
Principal 2'	Scharf 2-kor.	ell. Gedaktbas 8'

Det är förvånansvärt och för en oinvigd nästan otroligt, vilken rikedom av klanger som en sådan orgel rymmer inom sig.

Den lilla *portativ*formen rekonstruerades år 1932 på professor Arnold Scherings initiativ. Anledningen var, att man i musikhistoriska seminarier vid Berlins universitet, där prof. Schering hade sin verksamhet, på praktisk väg ville söka nå närmare lösningen av medeltida uppförandep Praxis och för sådana försök måste man även ha ett spelbart portativ till hands, eftersom detta instrument var en viktig beståndsdel i medeltidens »orkester». Senare ha även på andra håll byggts portativ för vetenskapliga ändamål. Men även utanför den musikhistoriska forskningens relativt trånga och för allmänheten okända gränser kan portativet för den folkliga musikutövningen få betydelse. Visserligen fordrar handhavandet av portativet en viss grad av konstnärligt begåvning, särskilt bälgtekniken kräver handskicklighet, men instrumentet erbjuder bl. a. två fördelar av stort värde. För det första kan man spela icke blott en utan även två-stämmigt och för det andra kan den spelande samtidigt både spela och sjunga. För nutida musikutövning är detta en stor fördel.

Portativets klaviaturomfång bör omfatta två oktaver eller något mera (ca. 30 toner) i 2'-tonhöjd. I anslutning till medeltida bruk givas piporna, som äro cylindriska och öppna, samma genomskärningsmensur, så långt detta är möjligt. De största piporna måste av praktiska skäl tagas något vidare, de minsta något trängre, men avvikelserna bör icke göras större än att den för portativet karakteristiska och musikaliskt omistliga varierande klangen: stråktion i basen, principalklang i mellanläget och flöjtton i överläget, klart markeras. — Det torde vara lämpligt, att i viss mån underlätta pumpningen, som ju sker med vänstra handen, genom att förse portativet med ett litet bälgmagasin, som någorlunda utjämnar lufttillförseln till piporna.

Om det som i det föregående sagts kunnat visa, att de små orgelformerna ha ett högt musikaliskt värde och om man med tanke härpå icke skulle ha något att invända emot en renässans för småorglarna, har givetvis för ett ställningstagande även utrymmesfrågan och den ekonomiska sidan av problemet en hel del att betyda. Därför skall nu till sist några ord sägas även i dessa angelägenheter. Då kan genast konstateras, att en »lill-orgel» kommer till mötes även stora krav på begränsad plats. Portativet kräver naturligen det minsta utrymmet: dess bredd håller sig inom 40—50 cm., dess största höjd är 60—70 cm. och dess djup, frånräknat den på baksidan anbringade lilla bälgen, är 25 cm. Positivets höjd kan beräknas till 200—240 cm. och bredden till 130—145 cm. Djupet beror ju av antalet stämmor; för tre stämmor kan man räkna med ca. 60 cm., för varje ytterligare stämma ca. 15 cm. En kammarorgel med två manualer tar givetvis något större utrymme i anspråk. För en sådan orgel med två stämmor i ena manualen, fyra stämmor i den andra samt två pedalstämmor beräknar den tyske orgelarkitekten Walter Supper, som livligt intresserar sig för lillorgeln, höjden till ungefär densamma som

för positivet, bredden till 185 cm. och djupet för själva orgelhuset 82 cm., för pedalklaviaturen 60 cm. eller tillsammans 142 cm.

I förbigående kan även fasadfrågan helt kort beröras. Det enklaste sättet är att innesluta pipverket i ett skåp med luckor, som kunna öppnas eller slutas. Då slipper man alldeles ifrån en särskild fasad. (Se avbildn. 2 och 3!) Prydligare är naturligtvis att låta någon stämma bilda fasad, varvid piporna antingen kan uppställas kromatiskt eller heltonsviis på olika sätt. Vilket estetiskt tilltalande intryck en »levande» pipfasad kan ge, visar Båstadsorgeln, där framsidan bildas av Principal 4' med de större piporna av koppar, de mindre (i mitten) av tenn. Sidoväggarna bildas av Gedakt-pipor, även de av koppar. Icke blott metallpipor av cylindrisk form kunna brukas till fasadpipor, även koniska Gemshornspipor kunna bilda en vacker fasad, och i vissa småorglar har man även låtit en Gedakt av trä utgöra framsida.

Beträffande kostnadsfrågan är det för närvarande så, att en orgelbyggare icke alltid med glädje vill åtaga sig att bygga ett orgelpositiv, ty det ställer sig relativt dyrare än en större kyrkoorgel. Läget kan följaktligen icke kallas enbart gynnsamt i detta avseende för småorgelframställningens utveckling, men vid närmare eftertanke är det icke svårt att finna orsaken härtill och se en utväg till bättre förhållanden härutinnan. De förhållandevis höga priserna hänga här som annars samman med förhållandet mellan framställning och efterfrågan och då ingen marknad strängt taget finns för småorglar, måste kostnaderna för en eller annan tillfällig beställning ställa sig höga för både säljare och köpare. Begynnelsen till en för båda parter gynnsammare utveckling måste göras av orgelbyggarna. Med en standardisering av fabrikationen såväl beträffande orgeltyperna som de i dessa ingående delarna: bälgverk, luftlådor (*endast* slejflådor!), mekanik — ty endast mekanisk traktur och registratur är konstnärligt försvarlig i småorglar — etc. jämte en åtminstone till en början idealistisk inställning till saken borde det icke vara ogörligt att framställa och finna avsättning för åtminstone två småorgelformer: en på två stämmor och en på 4 eller 5 stämmor, vilken senare kunde utökas till en kammarorgel (kapellorgel) genom att tillsätta en (självständig) pedal med koppel till manualen. Priserna borde kunna sättas så, att de även här kunde konkurrera med surrogatinstrumenten. Man kan ha anledning räkna med att våra svenska orgelbyggare, eventuellt i samarbete med varandra, skulle, om viljan verkligen finnes, veta, att med sin ofta dokumenterade anpassningsförmåga och sin reklamskicklighet finna utvägar till att förverkliga en plan, sådan som den här ovan skisserade. Å andra sidan ligger det naturligtvis stor vikt vid att församlingar och enskilda, som ha behov av småorglar, vore villiga att eventuellt göra ett något större ekonomiskt utlägg för att erhålla instrument, som musikaliskt äro avgjort överlägsna sin nu endast i pris — och i reklambroschyerna — övermäktiga konkurrenter.

Avsättningsmarknaden för småorglar borde kunna bli ganska betydande. Frånsett de många enskilda hemmen — främst alla de präst- och kantorsgårdar, där redan ett levande intresse för piporgel finnes — skulle lillorgeln ha sin givna plats i församlingshem och församlingshus, i kapell av olika slag och — icke minst — i alla de många skolorna. Förutom sin direkta musikuppfostrande betydelse kunde lillorgeln här få en praktisk betydelse för det kyrkliga livet, som ingalunda bör underskattas. Jag tänker på alla skollärare-kantorer på landet, vilka i en sådan i den uppvärmda skolsalen placerad liten orgel skulle med största glädje hälsa en möjlighet både till förberedelse för kyrkogudstjänsten, som vintertid omöjliggöres i den under veckan vanligtvis oeldade och därför oanvändbara kyrkan, och till sin organistiska fortbildning i allmänhet.

Carl E. Rosenquist.

Ett klockareöde från 1600-talet.

Anders Laurentii Froste i Mönsterås och vår »äldsta» koralbok.

I första delen till den nyligen av Nat. Fransén utgivna Mönsteråshandskriften (nu i Musikhistoriska museet, Stockholm) ¹⁾ till koralboken till Uppsalapsalmboken av 1645 har utgivaren meddelat några notiser om dennas författare, klockaren i Mönsterås Anders (Andreas) Laurentii Froste (Frosterus). Då Fransén emellertid ej alls beaktat det rika material, som finnes i Kalmar domkapitels protokoll ²⁾ och därigenom kommit att ge ofullständiga uppgifter om Froste och en skev framställning av förhållandena på orten, skall i det följande detta material avtryckas och därtill förutskickas några kommentarer. Tyvärr sviker oss även detta material på avgörande punkter, men det låter likväl ett tragiskt levnadsöde framträda, som avviner oss ett personligt intresse, samtidigt som det i tillämpliga delar torde återge ett typiskt klockareöde på 1600-talet. Det utgör på samma gång ett verkligt konkret bidrag till klockareinstitutionens historia i vårt land.

Fransén antar, att Froste tillhörde den kända finska släkten Frosterus, vilket av flera orsaker förefaller osannolikt. Enligt den till synes mycket fullständiga beskrivning på släkten, som ingår i A. Bergholm, Sukukirja (1, 1901), men Fransén inte anført, finns ingen ättling med namnet Laurentius. Till någon bestämd slutsats

¹⁾ Koralbok till then svenska Ubsala psalmboken 1645. Sveriges äldsta bevarade koralbok. Enligt Mönsteråshandskriften 1646 ... utg. av Nat. Fransén. D. 1—2. Sthlm 1941. Liturgia Suecana. Ser. B. Vol. 3:1—2.

²⁾ För välvilligt lån av protokollen tackar jag förbindligast bibliotekarien vid Kalmar läroverks bibliotek, läroverksadjunkten A. J. Snell.